

„Finomkodó, selypegő betoldás” vagy „pompás lelemény”?

Kosztolányi a nyelvújításról¹

Dér Zoltán *Az első műhely* című kis kiadványban Kosztolányi Dezső önképzőkori éveit mutatja be. E kötetke a diák gimnáziumból történő kicsapásához vezető jelenettel zárul. A Dér által legkevésbé sem tekintélytiszteleként leírt öntudatos kamasz önképzőkori bírálatában megrója társát írásának germanizmusaiért. Révfy Zoltán, a műhely vezetőtanára ellenvetést tesz, mondván: „a titkár [Kosztolányi] germanizmus ellen szól, bár maga is szokott germanizmust használni”. Kosztolányi e kijelentésre hevesen felel, azt állítva, ő sosem élt germanizmussal, tanára ezt nem is tudja bizonyítani, majd állítólag végképp kikelve magából, „Tudok annyit, mint a tanár úr!” fölkiáltással kirohant a műhelyből (DÉR 1970; 70, 71).²

Igazi kultikus jelenet, mellyel a történet elbeszélője, Dér Zoltán egy fejlődési folyamat kiindulópontját szándékozik megsejtenni, midőn a későbbi „nyelvtisztító” Kosztolányi alakjára emlékezteti a könyvecske olvasóját (DÉR 1970; 72). Korántsem mellékes kérdés azonban, pontosan mely írás szerzőjére gondol valaki e jelzős szerkezet emlegetésekor. Deme László nyelvész *Kosztolányi Dezső az elméleti és gyakorlati nyelvtisztító* címen a *Magyar Nyelv* folyóiratban közölt írása lényegében az előbbi szempont következtelenségéről és az utóbbi fokozatos kiteljesedéséről számol be. 1908-ban és 1934-ben született egy-két publicisztikai írását összevetve stilisztikai és szóképzésbeli vonatkozások alapján jelenti ki: „A két tanulmány nyelve nem azo-

¹ A tanulmány a K 108700 számú NKFI-pályázat támogatásával készült.

² A bírált önképzőkori társ nem melleleg Friedmann, azaz Fenyves Ferenc (1885–1935) volt, a későbbi barát és szerkesztőségi munkatárs.

nos” (DEME 1946; 40). A nyelvtisztító tevékenység az életműben azonban csak egyetlen tényező, ha tetszik, következmény. Szegedy-Maszák Mihály *Kosztolányi nyelvszemléletéről* írott tanulmányában azt hangsúlyozta, hogy bár Kosztolányi nyelvről alkotott véleménye változott, kevésbé *átalakulásról*, mint inkább *egyértelműsödésről* érdemes beszélni, s Wilhelm von Humboldt nyelvbölcseletével rokonította Kosztolányi fölfogását, mondván: „Mindketten hajlottak arra a meggyőződésre, hogy a nyelv a nemzetjellem kifejeződése. [...] Kosztolányi rögeszmésen vissza-visszatért annak hangsúlyozásához, hogy a nyelv a közösség emlékezetét testesíti meg” (SZEGEDY-MASZÁK 1994; 48). A „nyelvtisztító Kosztolányi” fogalmának időbeli korlátaira Bengi László *Kosztolányi nyelv-fölfogásáról* című tanulmánya részletesen mutat rá, éppen az imént idézett összefüggés távlatában. Az életmű bizonyos nyelvi tárgyú írásainak közelképét adva nem fokozatos, egyenletes, de hullámszerű folyamatot látta. A Trianon okozta történelmi sorscsapásra való, úgyszólván azonnali, szélsőséges reakciónak – amint kiemeli – a *Pardon* (1919–1921) időszak számítható, melynek során „a nemzeti identitásnak és az anyanyelvnek az önmegerősítést szolgáló, veszedelemérzetre válaszoló előtérbe állítása egy elválasztó-sztereotipizáló és támadó szemléletbe csúszhatott át”. Majd Bengi egyfajta „apály”-t észlel az életmű nyelvvel foglalkozó cikkeiben. (Ezt a *Pardon*-korszak rossz emlékként való ellenhatásában éppúgy látja, ahogy abban, hogy 1921-től a *Pesti Hírlap*nál vállalt állás erőteljes hangnemi-tematikai váltást igényelt Kosztolányitól.) Végül *A magyar nyelv helye a földgolyón: Nyílt levél Antoine Meillet úrhoz, a Collège de France tanárjához* című Kosztolányi-írást (*Nyugat*, július 16.) tekinti fordulópontnak: „Élesen fogalmazva: 1930 után annak ellenére váltást érzékelek Kosztolányi nyelv-fölfogásában, hogy a kései gondolatok majd mindegyikének meg lehet találni előzményét a húszas évekbeli, esetenként akár a legkorábbi cikkeiben. [...] A Meillet-könyv olvasása olyan – a világháború és a trianoni békeszerződés traumájával is szorosan összefüggő – sebeket szakított föl, amelyek ismét a fenyegetettség és a nemzeti-közösségi magáramaradottság félelmét hozták” (BENGI 2012; 198, 200). Ezt erősíti meg Józán Ildikó tanulmánya is, aki úgy véli, „a Magyar Írók Egyesületének közgyűlésén, 1930. február 2-án elhangzott *Lenni vagy nem lenni* című írás történelmi színjátéka Kosztolányi első válasza Meillet könyvére” (JÓZAN 2017; 113). (Tudvalevő, hogy az említett írásban Széchenyi István alakja elevenedik meg, aki, legalábbis

e „színháték” kezdetén, a – magyarról németre történő – nyelvváltást mint a továbbélés egyedüli lehetőségét fejtí ki.)

Kosztolányinak már 1916-ban jelenik meg *Nyelvtisztítás* címmel írása a *Nyugat*-ban, azonban mint látható, ennek a fogalomnak, tevékenységnek az életműben való mindenkori (m)értéke változó. Mindezt pedig csak részben fedi Kosztolányi és a *nyelvújítás* témáját. Két kérdést érdemes és lehetséges tehát e helyütt röviden megvizsgálni. Egyfelől, hogy milyen alkalmakkor s hányféleképp használta Kosztolányi a nyelvújítás *mint tevékenység* fogalmát, azaz mikor mit értett e kifejezés alatt, másfelől, hogy miként látta, hogyan vélekedett a nyelvújítás *mint történeti folyamat* szerepéről, szereplőiről, hogyan viszonyult hozzá, mint folytatható vagy folytathatatlan hagyományhoz. A történeti nyelvújítás (fogalmi) fölülvizsgálatának eredményeképp még nyilvánvalóbbá vált annak árnyalása, hogy „[a] nagy küzdelmek idején a szemben álló felek nem két, egymással mindenben ellenkező táborat alkottak, inkább több, viszonylag következetes álláspontot képviselő csoportba tömörültek. Az ortológus ezek között főképp az idegen mintákat elutasító magatartást jelölte, a neológus pedig inkább az új nyelvi formák és kifejezésmódok bármely forrásból eredő elfogadását, az ízlés és a szépség esztétikai szempontja által korlátozva. Egyes körök szerint semmiféle mesterséges változtatásra nem volt szükség. Egy másik irány többé-kevésbé szigorúan purista volt, azaz jóváhagyta a mesterséges beavatkozást, de azt csak tiszta (népi) magyar minták alapján engedte meg (ekképp vélekedett a Debreceni Grammatika), vagy kissé enyhébb szabályozással az analógiára hagyatkozott (Verseghynél a kortárs közszokásban, Révainál a nyelvi régiségben). Ismét egy másik elgondolásban határozottan jelentkezett az idegen minták alkalmazásának, a tükörfordításnak hasznossága (például Kazinczy Ferenc nézeteiben)” (TOLCSVAI NAGY 2007; 41). Kosztolányi szövegeinek olvasása során végképp mindenkor szem előtt tartandó, hogy bármiféle szorosabb elhatárolás csak kétes sikerrel járhat. Mivel a korábbi tanulmányok inkább a nyelvtisztítás fogalmára helyezték a súlyt, jelen szöveg a történeti nyelvújítás, s a nyelvújítás újítást hangsúlyozó tevékenységének Kosztolányinál nyomon követhető jelenségére, fogalmára kíván összpontosítani azt remélve, hogy egy a megelőző vizsgálati szempontoknak éppen nem ellentmondó, de másféle okokból figyelemre méltó távlatot nyithat.

Régi és új: a nyelvújító tevékenység

Az *Öreg szavak* című, 1909-ben a *Nyugat*-ban megjelent viszonylag korai írásában már kellő mélységgel elmélkedik a szavak történetiségéről és jelentésváltozásáról. (Tudvalevő, hogy a nyelv időbelisége később is foglalkoztatta (pl. *Szokásmondások*, 1922; *Szavak értéktőzsdéje*, 1928; *Udvariasság*, 1933). Érdemes megfigyelni, hogy az első részében látszólag egyértelmű értékítéletet megfogalmazó szöveg a vége felé fölhívásszerűvé válik: amint írja, „ha az előbbi kor a kritikáé, a mostani az alkotásé, az igen-mondásé és a nyelvújításé” („előbbi kor” alatt a naturalizmust értve). „Néhány balog, kedvesen-szentimentális szavunk is csak a naturalizmus hatása alatt vált unottá, mely [...] megtépázva illúziókat és érzelmes szókinszünket, szilárd erőt, nyugodt, józanul hideg szavakat követel[t] mind a prózaírótól, mind a poétától” (KOSZTOLÁNYI 1999p; 14). A cikk címébe foglalt hallgatólagos minősítés – amint azt az írás fokozatosan fölfedi – valójában igencsak viszonylagos: „Új és friss szavak kellenek [...] vagy új és friss emberek, akik másképpen tudják leírni. [...] A szó értéke mindenkéleltől a helyzetétől függ, s annál nagyobb művész valaki, minél inkább újat tud varázsolni a régiből” (KOSZTOLÁNYI 1999p; 13). Mindez a megállapítás igen lényeges és jellemző, s összhangban van azzal a lényeges megfigyeléssel, mely szerint Kosztolányi „[p]ályafutásán elejétől végig érzékelhető bizonyos fönntartás az újszerűséggel szemben” (SZEGEDY-MASZÁK 2010; 20, 347). Ez a fölfogás pedig, mint alább látható lesz, meghatározta a főváros nyelvének kialakítását sürgető megállapítások szempontját is.

A *Budapest, a szójátészó* fölütése szerint: „A szójáték a legalantabb szellemeskedés.” Ám a szöveg figyelmes olvasása azt sejteti, írója a jelenséget mégsem ítéli el teljesen. Fönntartását türelemmel ellensúlyozza, mondván, a kabarék, utcafalak, kávéházak e jellemzője „a nagyváros első életjele”. Budapest kultúrája pedig, mely nemrég „naiv volt, félszeg és vidékies”, még alakulóban van, de már jellemző vonásokat mutat: „Néha látjuk a szellemek kezdetleges, torz, de egységes megnyilvánulását” (KOSZTOLÁNYI 1999f; 16). Nem lehet kizárni, hogy *A Hét*-ben 1913-ban megjelent, a föntebb taglalt *Öreg szavak* folytatásaként is olvasható, ám immár közel kiáltványszerű *Az új magyar nyelv: Szélgjegyzetek egy beszédhez* című cikkének erőteljes hangnemét és apologikus fogalmazásmódját nem befolyásolta az az időközben zajlott vita, melyet Horváth János-

nak *A Nyugat magyartalanságairól* címmel közölt szövege váltott ki (HORVÁTH 1911; 61–74). „Vajon meg lehet-e vádolni az új nemzedéket, hogy nem szerette a nyelvét?” (KOSZTOLÁNYI 1999d; 18) – teszi föl a kérdést Kosztolányi, s az említett szóváltás szempontjait sejteti az ellenvetésszerű megfogalmazás is: „Nyelvünket pedig nincs okunk félteni az idegen szellemtől”, mely a „barbár”, „ellenséges” német szellemmel ellentétben a latint tekinti örökségének, „nem faji rokonság, de a százados hagyományok, a szellemi közösség, a gondolkodás azonossága folytán”. Majd latin szellemen nevelődöttként, azaz mintaként említi Pázmány Péter és Faludi Ferenc nyomában Tóth Bélát, Cholnoky Viktort, Ambrus Zoltánt, Lovik Károlyt, Babits Mihályt (KOSZTOLÁNYI 1999d; 18).³ Annál meglepőbb lehet *A magyar nyelv* című írás, mely ugyanebben az évben jelenik meg a *Világban*, sőt a *Magyar Nyelvőr* Nyelvművelés rovatában is. Ez a szöveg Jankovich Béla kultuszminiszternek egy magyar nyelvet védő „okos” rendelete kapcsán (melyet Kosztolányi cikke pontosabban nem említi) az előbb idézett *Az új magyar nyelv...* érveit tér vissza, de immár nem védőként, hanem inkább Horváth János hangnemét és álláspontját idéző elégedetlenséggel: „A magyar stílus elfakult. Egymás után cseperednek fel a nemzedékek, amelyek – megállapíthatjuk – egyre színtelenebbül írnak, egyre fakóbb, savósabb a stílusuk, egyre több magyar szót felejtnek.” A kijelentés ugyan főként a „magyar középosztály, a művelt és magyar intelligens ember”-re vonatkoztat, tehát nem alkotónemzedékét kárhoztatja, ám érdekes módon a mintaadó források közt a korábbi cikktől eltérően már nem szerepelteti kortársai nevét, csupán a régebbi korok alkotóit. „Ki olvas magyarul? Nem újságokat, nem új regényeket, de azokat a régi, drága könyveket, amelyekben benn szunnyadnak a nyelv kánonjai, azokat az írásokat, amelyekben a magyar szó úgy tündököl, mint az acél, a tűz és a bársony. Én sok gazdag magánkönyvtárt néztem meg, de alig-alig találtam bennök Mikes Kelemt, Pázmány Pétert, Csokonai Vitéz Mihályt.” Az írás zárlatában pedig jövőbeli követelményként tekint arra a jelenségre, amelynek korábbi írásában már üdvözölte bekö-

³ Az említett Horváth-írásban egyébként a főlisoroltak közül egy sem szerepel „az indokolatlan szó-bolygatás legjelesebb képviselői” közt. Babits pedig éppen mint „a ki igen jól, sőt kitűnően tud magyarul” (HORVÁTH 1911; 65, 73).

vetkeztét, érezhető hatását: „e nyelv megújulásának *csak most* kell elkövetkeznie” (KOSZTOLÁNYI 1999a; 21. Kiemelés – B. K.). A köznyelvet tárgyaló *Csibésznyelv* című cikkében pedig arról ír, hogy a pesti csibésznyelv ellen már fölszóltak az országházban, jóllehet „budapesti argó” még nincs is. „Csibésznyelvünknek nem csak a magyarsága gyatra, de a pestiessége is. Szókincse szegényes. [...] [K]ilenczized része német, egytized része pedig magyar és zsidó.” Amint írja, „[a]z kétségtelen, hogy a budapesti nyelv megszületik, szükségszerűen meg kell születnie, és az is kétségtelen, hogy ízig-vérig magyar lesz. Hogy nincs fővárosi nyelvünk, annak az az oka, hogy a főváros alig harminc–negyven éve beszél magyarul, s ma még csak selypeg és gagyog. Tilos a beszédhibát pestiességnek tekinteni.” Azt írja továbbá, hogy a „kávéházi nyelv” még valóban igen szemetes, de amint kijelenti, „a mérgeknek van ellenmérge is”. Tájnyelvi beoltását képzele el, példaként pedig egy fővárosba került csíki parasztlányt említ, aki „csöpp fejében öntudatlanul felhozta nekünk az erdélyi fejedelmek nyelvét”, s szavai óhatatlanul ráragadnak a körülötte élő pestiekre: „Juliska [...] – állami ösztöndíj nélkül is – magyarosít” (KOSZTOLÁNYI 1999g; 27). Supka Géza a harmincas évek elején, midőn *Magyarosan, rangosan...* című írásában többek között „éket próbál verni Budapest és a vidék közé” (KOSZTOLÁNYI 1999n; 142), tehát nem azért vádolhatja vidékiességgel Kosztolányit, mert annak nyelvfölfogása ekkorra, a mozgalom kiteljesítése során korlátozottabbá vált⁴, hanem mert ebben az esetben alapvető szemléletbeli különbségről van szó. Kosztolányi – említett, újszerűséggel szembeni fönntartásával szoros összefüggésben – már igen korán sokkal árnyaltabban látta vidék és város kapcsolatát, mint azok, akik az előbbit egyértelműen az elmaradottság, az utóbbit pedig a föltétlen haladás központjaként értékelték.⁵ A fővárosi nyelv kialakulását is éppenséggel a tájnyelv és a régiségben rejlő magyar nyelv följújtása segítségével képzelte el.⁶

⁴ Vö. „a nyelvújítás sarkítotttságtól sem mentes előtérbe állításával elfedte a nyelvnek egy olyan összetettebb szemléletét, amely 1930-ban még kifejezetten érezhető volt Kosztolányinál” (BENGI 2012; 212).

⁵ Vö. SZEGEDY-MASZÁK 2010; 61, 81.

⁶ Ezen a ponton, s majd főként harmincas évekbeli írásait tekintve, Kosztolányi vélekedése csaknem megegyezik Horváth Jánoséval. Lásd még HORVÁTH 1914.

A világháború időszaka – amikor voltaképpen a nyelvtisztítás szükségességét (először) helyezi előtérbe⁷ –, s a trianoni döntést követő tapasztalatok – a *Csonka magyar nyelvről* való értekezése – után a húszas évek második felében részt vesz a *Pesti Hírlap* által kitűzött szomagyarítási pályázatban a bírálóbizottság tagjaként ([Szerző nélkül] 1926; 4), melynek eredményéről *Fellegjáró és elképesztő* című cikkében nem minden kétség nélkül elmélkedik (KOSZTOLÁNYI 1999i; 62). 1927-ben az *Ábécé a nyelvről és lélekről* című írásában azután fölteszi a kérdést: „Újítsuk-e a nyelvet?” Válasza a következő: „A nyelv él, lüktet, fejlődik. Folyton-folyvást növekszik, mint az eleven köntös. Sohasem készül el. Vajon újítsuk-e mesterségesen? Hogyne, ha lehet” (KOSZTOLÁNYI 1999; 75). Egy évvel későbbi cikkében a *nyelvújítás* fogalma a korábbi cikkeiben megfigyelhető értéktelített, előremutató jelenségnek már épp az ellenkezőjét fogja jellemezni: „Újfajta nyelvújítás folyik, melyet nyelvrontásnak is lehetne nevezni” (KOSZTOLÁNYI 1999n; 79. Kiemelés – B. K.). A Meillet-levelet követő időszakban, melyben Kosztolányi nyelvtisztító tevékenysége került előtérbe, végképp ebben az értelemben kerül elő a fogalom: „Új nyelvújítás kezdődött, mely régi, elterjedt szavainkat is fonákra fordítja, s elangolosítja, elfranciásítja, elnémetesíti” (KOSZTOLÁNYI 1999s; 112. Kiemelés – B. K.). A nyomatékositott „új” jelző itt már egyértelműen negatív értelmet nyer. A *Pesti Hírlap* *Nyelvőr* című kiadványában a nyelvújítás fogalmát ugyancsak a kárhozott folyamatok leírásához használja: „Pár évvel ezelőtt egy fonák és nyegle nyelvújítás kezdődött, mely magyar szavainkat is angolokkal, franciákkal, németekkel, latinokkal helyettesítette” (KOSZTOLÁNYI 1999k; 158).

A nyelvújítás fogalma a cikkekben ugyanis kettévál. Már 1931-ben megjelöli a rossz irány okát: „Aki idegen nyelven gondolkodik, eleve csatát veszett” (KOSZTOLÁNYI 1999s; 110). 1932-ben valószínűleg egy másik jelzőt is kezd alkalmazni a nyelvújításra: a *Pár szó*

⁷ „Naponta böngészgetem a német, francia, angol, olasz napilapokat, és azt látom, hogy ezeknél a nálunk sokkal nagyobb népeknél a háború igen élénk mozgalmat gerjesztett, hogy nyelvünket megtisztogassák a henye sallangoktól [...]. A németek derekasán irtják a francia szavakat, az olaszok a németesség ellen küzdenek, az angolok is munkában vannak, a franciák pedig még angol szövetségük kifejezéseinek sem kegyelmeznek.” S kifejezetten nem ezt támogatva, „hányaveti nemzetieskedésből” buzdít, de már ekkor megsejt(et)i, hogy a nemzet védelme és a nemzet nyelvének védelme elválaszthatatlan egymástól (KOSZTOLÁNYI 1999m; 28, 29).

a *nyelvújítás*hoz című cikkben leszögezi, „[c]sak annak van igaza, aki a *belső* nyelvújítást óhajtja”. A meghatározás lényege – megegyezik a korábbi megállapítással –: „a magunk nyelvén gondolkozunk” (KOSZTOLÁNYI 1999q; 128. Kiemelés – B. K.). 1933 májusában a *Nyugat*-ban közölt írásában, mely Schöpflin Aladárral folytatott vitája záródarabja volt, szintén úgy fogalmaz: „A hiba gyökere ott van, hogy idegen nyelvekre sandítunk, s azokon gondolkozunk, amikor magyarul írunk” (KOSZTOLÁNYI 1999l; 186).

A történeti nyelvújításról

Hogyan tekintett Kosztolányi a történeti nyelvújításra? Egy-két írásában megfigyelhető egy jellemzően szemléletes és visszatérő kép, melynek értékelése cikkenként árnyalódik: „Valaha – a nyelvújítás korában – a vidékről minden hónapban bizottságok érkeztek a fővárosba postakocsin és ekhós szekéren, hogy (a megye költségén) összeírják az új szokat, s aztán levigyék a városokba és a falukba, vásárfiául” – írja egy még lelkes, saját korának nyelvújítását szorgalmazó főntebb idézett korai cikkében, s mint itt megjegyzi, „[c]z az áhitat kora volt” (KOSZTOLÁNYI 1999d; 18). Néhány hónappal később közölt írásában csaknem ugyanezekkel a szavakkal idézi meg az egykori mozgalmat, ám a cikk elégedetlen hangnemét követve már a következő, aligha kedvező minősítéssel töldja meg: „[n]álunk a nyelvnek csak naiv, nemzeti kultusza volt”, sőt, „[m]indig csak közlöeszköz volt. [...] A verseket még mindig a tárgyukért szeretik s nem önmagukért, nem a muzsikájukért” (KOSZTOLÁNYI 1999a; 20, 21). A *Nyelvtisztítás* című, s a világháború második évében írt, türelmetlen hangú írásában pedig már csaknem lekicsinylően fogalmaz: „Elmúltak azok az idők, mikor a napisajtó hasábotat szentelt ezeknek a kérdéseknek, és aranyakat tűzött ki egy új magyar szóra. E bájos családi jellegű önképzőkör már a múlté” (KOSZTOLÁNYI 1999m; 28).

Pázmány Pétert Kosztolányi e korai, a nyelvújítás *tevékenységét* szorgalmazó írásaiban mint mintaadó forrást nevezi meg, s 1920-ban e szerzőről írva a *történeti* nyelvújító mozgalom jelentősége, sőt értéke megkérdőjeleződik: „Ha őt forgatom, nem érzem a nyelvújítás szükségességét, nem látom azt a hiányt, melyre egy század múlva, a XVIII. század elején döbbsentek rá azok, akik tövel-heggyel új feladatokhoz akarták törni nyelvünket. Nem akarom kisebbsíteni e mozgalom érdemét. Tudom, hogy nélküle ma is dadogni kellene

sokunknak, stílünk hézagos, fogyatékos lenne. De bizonyos, hogy előtte gyökeresebb, velősebb volt prózánk, és a könnyítés, mely a tömegek javára vált, megakadályozta, hogy igazi művészek a szükség gyötrelmében és sugallatában leljék meg a nyelv szelleme szerint való megoldást.” A műfordítással kapcsolatban hasonló szembeállításhoz folyamodik, Shakespeare-t említve, „aki kortársa volt panaszí Pázmány Péternek, az angol drámaíró hat évvel előbb született, mint ő. Hamlet első foliókiadása pont akkor jelent meg, mikor a harminckét éves magyar jezsuita első munkája, Magyar István sárvári prédikátornak szóló felelet. Csodálkozom, hogy e találkozást még nem vették észre, és hogy a Shakespeare-fordítók még nem hasznosították. A magyar Shakespeare-nek pázmányian-bátor nyelven kell megszólalnia, a nyelvújítás finomkodó, selypegő betoldásai nélkül” (KOSZTOLÁNYI 1976; 44, 50).

A húszas évek derekán Gombocz Zoltánnal készített beszélgetésében azonban már egészen más, a korábbi szövegektől eltérő módon kerül szóba a nyelvújítás történeti mozgalma. A nyelvtudós ugyanis a nyelvnek Kosztolányi által is szinte a kezdetektől hangsúlyozott – de megelőző íásaiban a történeti nyelvújítással még nem összekapcsolt – sajátosságát: alakí, formai lényegét épp az egykori mozgalom igazi „fölfedezésének” mutatja. „Az egész világon nem volt oly nagyszerű, esztétikai nyelvújítás, mint nálunk. Kazinczy a mai értelemben is modern, ihletes nyelvész, ki azt vallotta, amit a legújabb nyelvészek, hogy a lelki tartalom előbbre való a szavak alakjánál. Mindig a szó hangulati velejáróját kereste” (KOSZTOLÁNYI 1999j; 55). A harmincas években azután már főként a történeti nyelvújítást védő s az ellenvetéseket elhárító véleménnyel lehet találkozni Kosztolányi íásaiban. Kazinczy „nélkül ma nyelvünk aligha volna kifejező, rugalmas, hajlékony” (KOSZTOLÁNYI 1999n; 135). A főntebb idézett Shakespeare-fordítás nyelvezete itt már éppen ellentétes minősítést kap: Vörösmarty „Shakespeare-t szólaltatta meg, a tizenhatezer szavával, tökéletesen, ami az újítók munkája nélkül alig lett volna lehetséges” (KOSZTOLÁNYI 1999l; 189). Ám mint Bengi László is figyelmeztet rá, ekkori szövegei mérlegeléskor nem feledhető, hogy egyes kijelentései ekkor már jórészt vitahelyzetben fogalmazódnak meg (BENGI 2012; 201). Emellett érdemes megfigyelni, hogy a mozgalmoszerű nyelvművelés nem nyelvész vezéralakjaként Kosztolányi ebben az időszakban már nem mint teljesen kívülálló formál véleményt a történeti nyelvújításról, de egy-egy vita vagy kiáltványszerű

fölvívás során óhatatlanul is előd-utód viszonyba kerül annak egykori alakjaival s szólamaikkal.

Első jelentős és programszerű *Túlvilági séták* című cikksorozata, melyben képzeletbeli beszélgetőtársa Szarvas Gábor, „a dicső nyelvész, a *Nyelvtörténeti Szótár* egyik írója, a *Magyar Nyelvőr* alapítója. Antibarbarus, aki egész élete során a nyelvhelyességért, nyelvtisztaságért küzdött” (KOSZTOLÁNYI 1999s; 104). A sorozat egyes darabjaiban Kosztolányi az egykori nyelvészt szembesíti a főváros külföldmajmolásával s ennek káros nyelvi hatásaival, jellemzően olyan jelenségeket bemutatva, melyeket egy-egy korábbi cikkében már kárhoztatott, a germanizmusokról: „*Tè jóisten... a Svájc... meg a fősr...*” (1925); „keleti nyelvünk”-ről és az idegen szókról: *Ábécé a nyelvről és lélekről* (1927); a hangsúlyozásról: *Nyílt levél a magyar színészekhez!* (1928); a nyelvváltás gondolatáról: *Lenni vagy nem lenni* (1930). A cikk egy részlete továbbá jellemző kifordítását nyújtja a korábban már említett, *Csibésznyelvben* elbeszélte történetnek, melyben a házmester lánya, Juliska, a csiki parasztlány magyarosítja városi környezetét. E szövegben Kosztolányi kisfiának tanyáról érkezett dajkáját említi példaként, ki fölkerül a fővárosba, s „amint előrelátható volt, nem ő magyarosította meg környezetét: az győzedelmeskedett rajta” (KOSZTOLÁNYI 1999s; 108). A leányon mutatkozó, a cikkben részletezett nyelvi hatások egyébként megegyeznek a felsorolt korábbi írásokban említett káros jelenségekkel.

Kosztolányi Szarvas Gábor szájába adja a főntartást, mely szerint „inkább éljünk egy meghonosodott, idegen szóval, mint a nyelvújítók torzszüleményeivel” (KOSZTOLÁNYI 1999s; 110), melyre a következő ellenvetéssel felel: „Ami a nyelvújítást illeti, magam is fájdalom hibáit, kárhoztatom is, de nem tudok oly szigorú lenni, mint te. Életmentő műtét volt az. [...] Amint [...] szemlélem a mai pusztulást, kész vagyok megbocsátani legképtelenebb szóficamításait is” (KOSZTOLÁNYI 1999s; 112). Schöpflin Aladár megállapításai így könnyen kínálkoznak: „Ez a mozgalom egyenes folytatása annak az orthologiai mozgalomnak, amely a múlt század hetvenes éveiben kezdődött és csak a háború előtti években lanyhult el, az a nyelvújítás egyenes és nyílt reakciója volt s a nyelvnek a szabálytalanul képzett új szavak és idegen nyelvekből átcsuszamlott kifejezések és szólásformák rontó hatásától való féltése adott rá ösztönzést. Nyelvtudósok mozgalma volt, vezére Szarvas Gábor, fegyvertársai az újonnan fellendült nyelvtudomány művelői, fő fegyvere a »Nyelvőr.«” Ám, veti ellen,

„[a] régi orthologusok azt mondták: inkább idegen szót, mint rosszul képzett magyar szót. [...] Az új purista orthologusok [Schöpflin ezzel többek közt Kosztolányit jellemzi – B. K.] azt mondják: inkább jól képzett magyar szót, mint idegen szót. S nekilátnak új magyar szók alkotásának” (SCHÖPFLIN 1933; 649). Kosztolányi válaszában úgy véli: „Ez a beállítás így nem egészen helytálló. Mi nyelvünk épségét és szépségét védelmezzük. Védemezzük a nyelvhelyességet is, akár Szarvas Gáborék, de eszünk ágában sincs hadat üzeni a nyelvújítás sok-sok pompás szavának, melyet azóta az élet szentesített, a hibás szók ellen pedig nem is lehet síkra szállnunk, mert azok éppen Szarvas Gáborék működése folytán úgyszólván teljesen kipusztultak. Gyarapítani szeretnők szókincsünket, nem apasztani. Ha kell, nem riadunk vissza egy új szó alkotásától sem, mely megfelel nyelvünk szellemének, s remény van az elterjedésére. Szívesebben föllevenítünk egy szót a régi nyelvből, szívesebben élünk tájszóval is, semmint hogy unos-untalan idegennel tarkázzuk mondatainkat. Ennélfogva inkább nyelvújítók vagyunk, *neológus*-ok, mint merev nyelvjavítók, *ortológus*-ok” (KOSZTOLÁNYI 1999e; 173). Schöpflin Aladár újabb cikkben (SCHÖPFLIN 1933a; 481–485) válaszol ezekre az ellenvetésekre, melyre azután Kosztolányi, mintegy a vita záródarabjaként, a *Nyugat*-ban felel. Ebben részletesen kitér az általuk indítványozott nyelvújítás jellegére: „egyetlen erőszakosan kiagyaltat se használunk, csak a régieket, melyeket félig-meddig elfelejtettünk. A mai nyelvtudomány – gazdag tapasztalatok birtokában – csínján, szőrmentében újít. [...] A legmerészebbek tőlem valók. Aquarium: *vízpalota* (a szobai: haltartó vagy halkalitka), film: *fényszalag*, infláció: *pénzdagály*, statisztika: *számbasonlítás*” (KOSZTOLÁNYI 1999i; 190).

Nem lényegtelen ugyanakkor arra emlékeztetni, hogy a Kosztolányi által lényegében e cikkel azonos évben szerkesztett *Pesti Hírlap*-kiadvány címe az előzetes tervezet szerint ugyan Édes Anyanyelvünk lett volna (KOSZTOLÁNYI 1999h; 587–589), utóbb mégis azt a címet kapta, melyre egykor Szarvas Gábor is keresztelte folyóiratát. S aligha mellékes, hogy e kiadványban „A tiszta magyarság szótára” fejezet több olyan szóalakra is javasol a magyar nyelvhez illőbb képzésű alakot, mely nyelvújítás korabeli, németes képzővel rendelkezik (cukrászda helyett például a cukrászatot ajánlja). A viták során mindemellett Kosztolányi saját szerepét s a történeti mozgalom földözését illetően – érthető okokból – az újítást hangsúlyozza, a „neológusok” egykori hatékonyságát emeli ki újra és újra. Supka Gézával folytatott

vitájában Kazinczy „tüneményes siker”-ére hivatkozik, „aki nélkül ma nyelvünk aligha volna ilyen kifejező, rugalmas, hajlékony” (KOSZTOLÁNYI 1999n; 135). *A színésznő százéves* című cikkben pedig a „színésznő” szót ünnepli, melyet Kazinczy alkotott, s nyomában még más nyelvújítás korabeli színjátszáshoz kapcsolódó kifejezést, melyeket bevezetésükkor kétkedve, gúnyosan fogadtak az „ódonászok”. „A *Mondolat* türelmetlen maradjai számárháton ábrázolták a széphalmi költőt [...], de ő botrányzaj és gúnyröhej közepette is tovább halad társaival” (KOSZTOLÁNYI 1999c; 166). 1935-ben egy Prágában megjelent magyar nyelvkönyvet nagy örömmel üdvözlö; szerzőjével, Orbán Gáborral, mint írja, legtöbbször egyetért, ám kifogásolja, hogy „Kazinczyhoz talán túlfent is szigorú”, mivel az bizonyos, a nyelvbe már rég beépült szavakat is firtat (például a gyógyszertárat, mely Kosztolányi szerint nem sokkal rosszabb a patikánál) (KOSZTOLÁNYI 1999b; 254).

*

A nyelvújítás fogalmát állítva a kérdésfeltevés középpontjába, nem új kép rajzolódik ki Kosztolányi nyelvfölfogását tekintve, de a meglévőnek egész más elemei válnak láthatóvá. „A régiességnek ellenállhatatlan varázsa is lehet” (KOSZTOLÁNYI 1999r; 77) – szögezi le 1928-ban, de tudható, hogy Kosztolányi már legkorábbi cikkei szerint sem volt az újítás föltétlen híve. A főváros nyelvének kialakulását és kialakítását lényegében olyan *nyelvújítási tevékenység* eredményeként képzelte el, mely jórészt régi, valamint tájszavak *fölvívítésán* alapul. Ami a történeti nyelvújításhoz való viszonyát illeti, kezdetben e mozgalom folyamatát, csatározásait kissé romantikus távlatban lát(tat)ja, olykor nem minden ironia nélkül jellemezve szereplői célját, eszméit. Kazinczy tevékenységét egy bizonyos nyelvi hagyomány tudatában (melyet számára leginkább Pázmány Péter képvisel) még szükségtelennek, csaknem károsnak is ítéli. Majd csak a harmincas években, a nyelvtisztítás nemzetvédő jelentőségének keserű történelmi tapasztalatok távlatában történő fölismerésekor válik számára élő hagyománnyá e történeti folyamat. Ekkor Kosztolányi egyfelől még az egykori nyelvvédő Szarvas Gábornál is hagyománykövetőbbnek mutatja magát, másfelől ennek következményeként a maradiság és sovinizmus vagy ennél is súlyosabb vádakát fölsorakoztató vele vitázó kortársak (Schöpflin Aladár, Supka Géza, Nékám Lajos) kényszeríthették arra a belátásra, hogy a nemzeti nyelv megőrzését szorgal-

mazva – mintegy a hagyományörzés érdekében – inkább az újítást, mint előremutató tevékenységet igyekeztek hangsúlyozni, méghozzá főként a nyelvújító Kazinczy szerepének és jelenig ívelő, nélkülözhetetlen tevékenységének az előtérbe állításával. Ekképpen Kosztolányi volt az is, aki egy új tudomány, a lélektan – melynek már kritikátlan divatját ugyancsak rossz szemmel nézte – fogalmainak magyarországi meghonosítását is segítette.⁸

Irodalom

- BENGI László (2012): *Hagyomány és viszonylagosság. Kosztolányi nyelvöfölgásáról* = Bengi László: *Elbeszél halál*. Ráció, Budapest, 198–217.
- BUCSICS Katalin (2018): Kosztolányi és a freudizmus. *Somogy*, 1., 10–26.
- DEME László (1946): Kosztolányi az elméleti és gyakorlati nyelvtisztító. *Magyar Nyelv*, 1–5., 34–42.
- DÉR Zoltán (1970): *Az első műhely. (Kosztolányi Dezső önképzőkori évei)*. Életjel, Szabadka
- HORVÁTH János (1911): A *Nyugat* magyartalanságairól. *Magyar Nyelv*, 7., 61–74.
- HORVÁTH János (1914): Nemzeti Színház, helyes magyarság, pesti nyelv, argot, jassz. *Magyar Nyelv*, 7., 302–305.
- JÓZAN Ildikó (2017): Fordítás, történet. *Kalligram*, júl.–aug., 111–115.
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1976): *Pázmány Péter* = Kosztolányi Dezső: *Len-ni vagy nem lenni*. Szépirodalmi, Budapest, 42–52. [Eredeti megjelenés: *Nyugat*, 1920. okt. 15.]
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1999): *Ábécé a nyelvről és lélekről* = Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál. és kiad. Réz Pál. Osiris, Budapest, 72–76. [Eredeti megjelenés: *Új Idők*, 1927. dec. 18.]
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1999a): *A magyar nyelv* = Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál. és kiad. Réz Pál. Osiris, Budapest, 20–21. [Eredeti megjelenések: *Világ*, 1913. szept. 26.; *Magyar Nyelvőr*, 1913, 418.]
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1999b): *A magyar nyelv* = Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál. és kiad. Réz Pál. Osiris, Budapest, 252–255. [Eredeti megjelenés: *Pesti Hírlap*, 1935. júl. 19.]
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1999c): *A színésznő százéves* = Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál. és kiad. Réz Pál. Osiris, Budapest, 165–167. [Eredeti megjelenés: *Színházi Élet*, 1933. jan. 22.]
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1999d): *Az új magyar nyelv. Szélgjegyzetek egy beszédhez* = Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál. és kiad. Réz Pál. Osiris, Budapest, 17–19. [Eredeti megjelenés: *A Hét*, 1913. febr. 16.]

⁸ Erről bővebben: BUCSICS 2018; 13.

- KOSZTOLÁNYI Dezső (1999e): *Bábel tornya. Nemzeti és nemzetközi nyelv* = Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál. és kiad. Réz Pál. Osiris, Budapest, 173–178. [Eredeti megjelenés: *Pesti Hírlap*, 1933. márc. 25., ápr. 2.]
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1999f): *Budapest, a szójátszó* = Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál. és kiad. Réz Pál. Osiris, Budapest, 15–16. [Eredeti megjelenés: *Élet*, 1910. szept. 11.]
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1999g): *Csibésznyelv* = Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál. és kiad. Réz Pál. Osiris, Budapest, 25–27. [Eredeti megjelenés: *A Hét*, 1914. máj. 10.]
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1999h): *Édes Anyanyelvünk. (A kiadandó könyv részletes tervezete)* = Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál. és kiad. Réz Pál. Osiris, Budapest, 587–589. [Függelékben.]
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1999i): *Fellegjáró és elképesztő* = Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál. és kiad. Réz Pál. Osiris, Budapest, 62–63. [Eredeti megjelenés: *Pesti Hírlap*, 1926. szept. 5.]
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1999j): *Gombocz Zoltán* = Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál. és kiad. Réz Pál. Osiris, Budapest, 54–57. [Eredeti megjelenés: *Pesti Hírlap*, 1925. jún. 14.]
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1999k): *Használati utasítás* = Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál. és kiad. Réz Pál. Osiris, Budapest, 155–160. [Eredeti megjelenés: *A Pesti Hírlap Nyelvőre*, szerk. Kosztolányi Dezső, Budapest, Légrády, 8.]
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1999l): *Nyelvművelés* = Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál. és kiad. Réz Pál. Osiris, Budapest, 179–192. [Eredeti megjelenés: *Nyugat*, máj. 1.]
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1999m): *Nyelvtisztítás* = Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál. és kiad. Réz Pál. Osiris, Budapest, 28–30. [Eredeti megjelenés: *Nyugat*, 1916. febr. 1.]
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1999n): *Nyelvtisztítók és nyelvpiszkítók* = Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál. és kiad. Réz Pál. Osiris, Budapest, 134–143. [Eredeti megjelenés: *Pesti Hírlap*, 1932. aug. 20., 28., szept. 4., 11.]
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1999o): *Nyílt levél a magyar színészekhez* = Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál. és kiad. Réz Pál. Osiris, Budapest, 79–81. [Eredeti megjelenés: *Új Idők*, 1928. dec. 2.]
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1999p): *Öreg szavak* = Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál. és kiad. Réz Pál. Osiris, Budapest, 12–14. [Eredeti megjelenés: *Nyugat*, 1909. szept. 1.]
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1999q): *Pár szó a nyelvújításhoz* = Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál. és kiad. Réz Pál. Osiris, Budapest, 128–130. [Eredeti megjelenés: *Pesti Hírlap*, 1932. ápr. 10.]
- KOSZTOLÁNYI Dezső (1999r): *Szavak értéktőzsédje* = Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál. és kiad. Réz Pál. Osiris, Budapest, 77–78. [Eredeti megjelenés: *Pesti Hírlap*, 1928. ápr. 29.; 1933. jún. 18.]

- KOSZTOLÁNYI Dezső (1999s): *Túlvilági séták* = Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál. és kiad. Réz Pál. Osiris, Budapest, 104–122. [Eredeti megjelenés: *Pesti Hírlap*, 1931. febr. 15., márc. 1., 8.]
- SCHÖPFLIN Aladár (1933): Nyelvművelés. *Nyugat*, márc. 1., 649.
- SCHÖPFLIN Aladár (1933a): Nyelvművelés. (Vita Kosztolányi Dezsővel). *Nyugat*, ápr. 16., 481–485.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály (1994): Kosztolányi nyelvszemlélete. *Alföld*, 8., 46–59.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály (2010): *Kosztolányi Dezső*. Kalligram, Pozsony
- [Szerző nélkül] (1926): Egy millió egy magyar szóért! A *Pesti Hírlap* szópályázata. *Pesti Hírlap*, máj. 23., 4.
- TOLCSVAI NAGY Gábor (2007): *A nyelvi és irodalmi ízlés vita nagy, nyilvános szakasza. 1813 Mondolat = A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály–Veres András. Gondolat, Budapest, 40–56.